

- प्रस्तावना -

लाल जवाहर पालितभूमिः ।

लाल बहादूर लालितभूमिः ।

प्रियदर्शिन्या प्रेरितभूमिः ।

राजीवधुर्युरंजितभूमिः ॥

मंत्रभूमिरियम् । यंत्रभूमिरियम् ।

तंत्रभूमिरियम् । स्वतंत्रभूमिरियम् ।

भारतभूमिरियम् ।

शांतिभूमिरियम् ।

मातृभूमिरियम् ।

प्रियापतिप्रिया इयम् ।

भारतभूमिरियम् ।

श्री.श्री.भि.वेलणकर,यांच्या या काव्यसुमनांची स्वतंत्र मातृभूमीच्या चरणी
आदरांजली अर्पण करुन, भारतमातेला त्रिवार वंदन करुन स्वातंत्र्योत्तर काळातील महाराष्ट्रा-
तील संस्कृत साहित्यामधून व्यक्त होणा-या राष्ट्रीय विचारांचा आढावा घेण्याचा हा एक प्रयत्न
केला आहे.

"भारतभूमिरियम्" या कवितेत श्री.वेलणकरांनी स्वतंत्र भारताचे सर्वांगीण
यथार्थ वर्णन केले आहे. या वर्णनातून त्यांचा राष्ट्राभिमान व्यक्त होतो. श्री.वेलणकरांच्या
प्रमाणेच भारतात आणखीही पुष्कळ राष्ट्रप्रेमी कवी होऊन गेले, होत आहेत आणि होतील.
अर्थात प्रत्येक राष्ट्रामध्ये असे राष्ट्रनिष्ठ ^{कवी} अस्तातच. किंबहुना "राष्ट्र आहे म्हणजे राष्ट्रनिष्ठा
असणारच" असे म्हटले तर गैर ठरणार नाही. फरक स्वदाच की राष्ट्रनिष्ठेचे स्वरूप देश-
कालानुसार कमी जास्त प्रखर असते. कोठे मंदिरातील नंदादीपाप्रमाणे शांत,पवित्र,प्रसन्न देशप्रेम
दिसून येते तर कोठे धगधगत्या अग्निकुंडाप्रमाणे प्रखर राष्ट्रनिष्ठा दृष्टीोत्पत्तीस येते. कोठे नदीच्या
शरदातील प्रवाहाप्रमाणे संध तर कोठे वर्षा ऋतूतील खळाळत्या प्रवाहाप्रमाणे उच्छृंखल, आवेशपूर्ण ।
प्रत्येक समाजात राष्ट्रनिष्ठा अस्तौच फक्त तिचे स्वरूप भिन्न असते.

सुप्तावस्थेतील राष्ट्रनिष्ठेचा उद्रेक होतो, तो देशावरील संकटाच्या प्रसंगी परकीय आक्रमणे, अंतर्गत बंडाळी, नैसर्गिक संकटे अशा विविध प्रसंगी प्रत्येकाच्या राष्ट्रनिष्ठेची कसोटी लागते.

भारतीयानाही राष्ट्रनिष्ठा किंवा राष्ट्रवाद ही संकल्पना नवीन नाही. प्राचीन काळापासून ती आमच्यामध्ये आहे. तिचे शीत स्वरूप जसे जगाला नवे नाही. तसेच प्रत्येक परकीय आक्रमणाचेवेळी प्रकट झालेले रौद्र स्वरूपही इतिहासाला नवखे नाही. केवळ ब्रिटिशांशी किंवा त्यांच्या साहित्याशी आमची ओळख झाल्यावर आम्हाला " राष्ट्रवाद " कळला असे मानणे चूक आहे. अगदी ऋग्वेद काळापासून भारतीयाना राष्ट्रवाद कळला होता, त्यांच्या नसानसात रुजलेला आहे. याला इतिहास साक्ष आहे.

ऋग्वेद काळापासून आजतागायत संस्कृत भाषेमध्ये राष्ट्रवादी साहित्याची निर्मिती होत आहे. इतर भाषेप्रमाणेच संस्कृत भाषा देखील राष्ट्रनिष्ठ साहित्यनिर्मितीत हिरिरीने सामील आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये अशा राष्ट्रनिष्ठ विचारसरणीच्या संस्कृत काव्यांची भरपूर प्रमाणात निर्मिती झाली आहे, अजूनही होत आहे हे सिध्द करण्याचा माझा हा यथामती प्रयत्न आहे.

या अनुषंगानेच " राष्ट्रीय विचारसरणी आमच्यामध्ये पाश्चात्यांच्या अनुकरणातून आली आहे." हा जो काही लोकांचा चुकीचा ग्रह आहे. तो पुसुन काढण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

याशिवाय " स्वातंत्र्योत्तर काळात निर्माण झालेल्या संस्कृत काव्यांचा अभ्यास" करीत असतानाच आपोआपच सिध्द होणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे, "संस्कृत ही मृतभाषा आहे" असे जे काही लोकांचे मत आहे ते खोडले जाते. कारण ज्या भाषेचा वापर केला जात नाही, ज्या भाषेत नवसाहित्य निर्मिती होत नाही, अशा भाषेला "मृतभाषा" म्हटले जाते. परंतु संस्कृतमध्ये अखंड साहित्य निर्मिती होत आहे. अल्प प्रमाणात का होईना, ती वापरात आहे. त्यामुळे संस्कृत ही मृतभाषा नाही.

राष्ट्रनिष्ठा निर्मितीच्या बाबतीत वाङ्मयाला अनन्यसाधारण महत्त्व असते. भारतासारख्या बहुभाषिक देशात तर विविध प्रांतांमधील साहित्यिकांनी आपापल्या भाषांमध्ये राष्ट्रीय विचार व्यक्त करणारे, स्वदेशप्रेम, परंपरांचा, संस्कृतीचा अभिमान, शत्रुदमनार्थ आवेश, जोम निर्माण करणारे बहुमोल साहित्य निर्माण केले. ह्या बाबतीत सर्व भारतीय भाषांची जननी जी " गीर्वाणवाणी" ती मागे कशी राहणार ? भारतवर्षातील विविध प्रांतांमधील संस्कृत साहित्यिकांच्या साहित्यामधून

राष्ट्रीय विचार प्रकट झालेले दिसून येतात.

या पार्श्वभूमीवर " महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील राष्ट्रीय विचार प्रवाह असलेल्या संस्कृत काव्यांचा विवेक अभ्यास " करण्याचा प्रयत्न या लघुशोधनिबंधात करित आहे. वास्तविक राष्ट्रवाद किंवा राष्ट्रनिष्ठा हा विषयच इतका व्यापक आहे, की यावर पी.एच.डी. च काय डी.लिट साठी प्रबंध लिहिणेही शक्य आहे. परंतु हा एम्.फील्.चा लघुशोधनिबंध असल्याने महाराष्ट्रातील कवी आणि स्वातंत्र्योत्तर काळ अशा मर्यादा घालून घेतल्या आहेत.

संस्कृतमध्ये गद्य आणि पद्य या दोहोंचाही काव्यामध्येच समावेश करण्यात येतो. त्यानुसार मी देखील ह्या लघुशोधनिबंधासाठी गद्यपद्यमय काव्यांचा विचार करित आहे.

राष्ट्र म्हणजे काय ?

राष्ट्रनिष्ठा किंवा राष्ट्रवाद या संकल्पनेचा विचार करण्यापूर्वी "राष्ट्र" या शब्दाचा नेमका अर्थ काय ? हे पाहणे जरूरीचे आहे. राष्ट्र ही संज्ञा नेमकी कोणाला देता येईल? देश व राष्ट्र यामध्ये फरक काय ? याचा देखील विचार करणे आवश्यक आहे. तेव्हा प्रथम संस्कृत साहित्यानुसार " राष्ट्र " म्हणजे काय ? ते पाहू या.

ऋग्वेदांत " राष्ट्र " हा शब्द " राज्याचा भूप्रदेश ह्या अर्थाने वापरलेला आढळतो. वरुणाला " राष्ट्रांचा राजा " ¹ असे म्हटले आहे. तैत्तिरीय संहिता ² आणि वाजसनेयी संहिता ³ यामध्ये " या राष्ट्रात राजा शूर, कुशल, धनुर्धर व महारथी होवो " असा आशीर्वाद आहे.

अथर्ववेदात पृथ्वीला माता ⁴ असे संबोधून राष्ट्राला सामर्थ्य व तेज देण्या-विषयी तिची प्रार्थना केली आहे. राज्याच्या सर्व अंगांमध्ये राष्ट्र हेच सर्वात महत्त्वाचे होय. असे अग्निपुराणात ⁵ सांगितले आहे.

" राष्ट्र " या संस्कृत शब्दाला प्रांत, देश, भूमी त्याचप्रमाणे लोक किंवा समाज असाही अर्थ आहे. " लोके लोक्संघाते राष्ट्र इत्यर्थः । " या वचनात मानसिक सांघिकताच राष्ट्र संकल्पनेचा आधार असल्याचे दिसते.

" पशुधान्यद्विरण्येन राज्यते तदेव राष्ट्रम् । " अशी राष्ट्रविषयक व्याख्या करण्यात भौगोलिक घटकांचाही विचार प्राचीन भारतीयांना अभिप्रेत होता, असे दिसून येते. भौगोलिक सलगता आणि मानसिक सांघिकतेच्या आधारे विशाल अशा एक राष्ट्राला स्थिर स्वरूप देण्याचा विचार " समुद्र पर्यन्तायाः एकराष्ट्र " या वचनातून जाणवतो.

पूर्वपरंपरा, मातृभूमी व भाषा यांच्या अभिमानाने एकरूप व संघटित झालेला समाज म्हणजे राष्ट्र होय.

राष्ट्र हे " मुक्त मनुष्याचे " म्हणजे ज्यांच्या मनाला रग आहे, बल आहे, तेज आहे अशाचे असते. संघटित समाजच राष्ट्र या पदवीला पोचू शकतो. धर्म, संस्कृती, देश, भाषा व इतिहास अशा साधर्म्यातून जी आत्मीयता हृदयात उचंबळून येते, तीच राष्ट्राचे अधिष्ठान असते.

राष्ट्र घडविणा-या घटकात ज्याचे अस्तित्त्व अपरिहार्य असते असा घटक म्हणजे समान परंपरा होय.

तुलनेसाठी "राष्ट्रा"विषयीच्या काही पाश्चात्य संकल्पनांचा विचार करणे उचित ठरेल.

वेबस्टरच्या कोशात राष्ट्र शब्दाची अशी व्याख्या दिली आहे :-

"A class of people distinguished by a common descent, customs and language."

वंश, रीतिभाती व भाषा यांच्या योगाने इतरांहून विभिन्नता व विशिष्टता असलेले लोक म्हणजे राष्ट्र होय.

फाऊलर आपल्या कोशात म्हणतो -

" Nation means a people or race distinguished by a community of descent, language, history or political institutions." वंश, भाषा, इतिहास किंवा राजकीय संस्था वगैरे गोष्टींनी इतरांहून विभिन्नत्वाने दिसणारे लोक म्हणजे राष्ट्र होय.

ब्लिस्टली नावाचा एक प्रख्यात राजकारण शास्त्री म्हणतो -

" It is a union of masses of men of different occupations and social state in a hereditary society of common spirit, feeling and race bound together especially by language and customs in a common civilization which gives them a sense of unity and distinction from all foreigners quite apart from the bond of the state."

एकजातीयता, वृत्त्यैकता आणि भावनसाम्य यांच्या आनुवंशिक प्रवाहाने व विशेषतः भाषा व रीती यांच्याद्वारा बनलेली संस्कृती समाप्ता यांच्या योगे समाजातील निरनिराळ्या थारांचे आणि व्यवसायाचे लोक एकता सूत्राने बध्द होतात. त्या एकरूप झालेल्या मनुष्य समूहाला राष्ट्र असे म्हणतात. ही राष्ट्रीयता राज्यशासनसंस्थेची अपेक्षा न ठेवताही इतर परकीयांपासून त्या मनुष्य-समूहाला स्पष्टतेने व वेगळेपणाने विशिष्ट रूप देऊ शकते.

भारतीय राज्यशासन (*Indian Administration*) याचा पुस्तकांत श्री. काले म्हणतात-

" A nation is a community, members of which are bound to one another by racial, ethentic, religious and linguisticties "

जातीय, दैशिक, धार्मिक, भाषाविषयक एकतेने निबध्द असलेल्या व्यक्तींच्या समुदायाला वा समाजाला राष्ट्र असे म्हणतात.

राष्ट्र आणि देश, राष्ट्र आणि राज्य या दोन शब्दांचा अनेक वेळा गोंधळ केला जातो. सर्वसाधारणपणे माणसांच्या मनातील हा गोंधळ दूर करण्याच्या दृष्टीने श्री. न. द. जोगळेकरांनी आपल्या " हिंदुस्थानचे राष्ट्रीयत्व " या लक्षणग्रंथात सोप्या भाषेत विवेचन केले आहे.

State शासनसंस्था आणि *Nation* राष्ट्र या मूलतः भिन्न कल्पना आहेत. त्यापैकी शासनसंस्था ही पूर्णेशाने राज्य नैबधिक कल्पना आहे आणि स्थूलमानाने सांगावयाचे झाले तर शासनसंस्था म्हणजे एका अधिराज्याखाली असलेला विशिष्ट मानवी गट होय. परंतु याच्या उलट राष्ट्र ही कल्पना मूळ अर्थाने वांशिक आहे. अधिक शास्त्रीय भाषेत बोलावयाचे तर ती कल्पना सांस्कृतिक आहे. शासन संस्थेच्या बंधनाव्यतिरिक्त इतर अनेक रज्जूंनी निबध्द झालेला मानवी समाज वा गट म्हणजे राष्ट्र होय.

देशाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली जाते.

" भर्तुःदंड कोशावृध्दि दिशति दद्व तीति देशः । "

राजाच्या दंडशक्ती व कोशाशक्तीची जो वाढ करतो. तो देश होय. राष्ट्राचे जे मुख्य पाच घटक-देश, जाती-वंश, धर्म, संस्कृती व भाषा यामध्ये देश हा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. देश हा शब्दाचा अर्थ जागा, प्रांत असा आहे. देश हा राष्ट्र असल्याचे असे नाही; परंतु राष्ट्र हे देश असतेच अनेक राज्ये राष्ट्र बनत असते.

राष्ट्रवाद म्हणजे काय ?

राष्ट्र म्हणजे काय ? हे निश्चित झाल्यावर आता राष्ट्रवाद कशाला म्हणतात? याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

" *Nationalism and Internationalism* "

या पुस्तकात रेमसे मूर लिहितात -

" राष्ट्र घडविणा-या घटकात ज्याचे अस्तित्त्व अपरिहार्य असते, असा समान घटक म्हणजे समान परंपरा होय. कारण तो सर्वात अधिक कार्यक्षम असतो. एकत्र भोगलेल्या दुःखांची, संपादिलेल्या विजयांची कवने आणि दंतकथा, राष्ट्रांचे ध्येय आणि वैशिष्ट्ये यांचे प्रतीक असलेल्या धोर विभूतींची आदरणीय अभिधाने आणि राष्ट्रीय दृष्ट्या पवित्र अशी तीर्थास्थळे या सर्वांची स्मृती म्हणजेच राष्ट्राची समान परंपरा होय "

राष्ट्रवाद ही मानवी अशी संकल्पना आहे की, ज्यामुळे व्यक्तीला त्याच्या राष्ट्राबद्दल अपार निष्ठा वाटते. मातृभूमीबद्दल प्रखर प्रेम, गौरवशाली परंपरेविषयी आत्मियता व प्रचलित राज्य-यंत्रणेवर विश्वास या तीन गोष्टींचा संगम अनेक ठिकाणी आढळून येतो.

काही विव्दानांच्या मते वंश, परंपरा, भाषा, देशाची सीमा, राजकीय व्यवस्था, संस्कृती, धर्म, उपासना पध्दती हे घटक राष्ट्रीयत्व ठरविण्यास आवश्यक आहेत.

हॅन्स कोहनच्या मते राष्ट्रवाद ही मनाची अशी स्थिती आहे की तिच्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीची स्वतःच्या राष्ट्र शासनाविषयी सर्वोच्च निष्ठा असवी असे वाटते.

या सर्व व्याख्यांचा विचार करता राष्ट्रवाद ही संकल्पना अत्यंत व्यापक ठरते.

- भाषा, वाङ्मय आणि राष्ट्रवाद

आपल्या मनातील आशय इतरांना कळावा, एकमेकांच्या मनातील भावभावना परस्परांना समजावून देण्यासाठीच प्रामुख्याने भाषेची निर्मिती झाली आहे. इतर प्राणिमात्र आणि मानव यांच्यातील मूलभूत फरक हाच आहे की, मानव आपले विचार परस्परांपर्यंत शब्दांच्या माध्यमातून पोचवितो.

जनजागरणासाठी, समाजप्रबोधनासाठी वाङ्मय हे एक उत्कृष्ट शस्त्र आहे. लेखणीला तलवारीची उपमा देतात यावरूनच तिच्या सामर्थ्याची कल्पना यावी. इतिहासही हेच दाखवतो की वेळोवेळी जनजागृतीसाठी, समाजामध्ये ऐक्य, देशप्रेम, संघटना निर्माण करण्यामध्ये साहित्यिकांनी सिंहाचा

वाटा उचललेला आहे. रामायण, महाभारत, गीता, या प्राचीन ग्रंथापासून अगदी रामदास, तुकाराम, फुले, टिळक, विवेकानंद, सावरकर यांचे साहित्य विचारात घेतले तर याची प्रचीती येते. राष्ट्राला प्रेरणा देणारे प्रभावी साहित्य हे आणिबाणीच्या काळातच निर्माण होत असते. उदा. गीता.

विविध मानवी गटांच्या प्राचीन भाषांपैकी संस्कृत ही एक भाषा अत्यंत प्राचीन आहे. या भ्रष्टोत्तन राष्ट्रवादाचे स्वरूप कसकसे व्यक्त झाले आहे ? अगदी वैदिक काळापासून स्वातंत्र्यपूर्व काळापर्यंत, ब्रिटीश राजवटीपर्यंत संस्कृत साहित्याचे या कार्यातील योगदान संक्षेपाने तर स्वातंत्र्योत्तर काळातील म्हणजे स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून ते आजपर्यंत महाराष्ट्रातील संस्कृत साहित्यिकांनी राष्ट्रनिष्ठ साहित्यनिर्मितीच्या बाबतीत केलेल्या कार्याचा विवेक आढावा घेण्याचा प्रयत्न या लघुशोधनिबंधातून करित आहे.

स्वतःच्या देशातील भूमी, नद्या, डोंगर, पर्वत, समुद्र, वनराई, देव-देवता, धर्म, तत्त्वज्ञान, कला, पूज्य विभूती, थोर देशभक्त, राजे व त्यांची राज्ये, समाज, रीती, रीक्य या सवचि वर्णन करणारे जे साहित्य असेल त्या सर्वांतून एक प्रकारे त्या त्या क्वीची राष्ट्रनिष्ठा, त्याचे राष्ट्रप्रेम व्यक्त होत असते. तेव्हा अशा साहित्याचा आढावा घेऊन " भारतीयांच्यात राष्ट्रप्रेम, प्रखर राष्ट्रनिष्ठा अत्यंत प्राचीन काळापासून होती, " हे सिद्ध करणे, " पाश्चात्यांच्या संपकामुळे भारतीयांना राष्ट्रवाद समजला " असा जो कांहीचा गैरसमज आहे तो दूर करणे आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही प्रखर राष्ट्रनिष्ठ संस्कृत साहित्य म्हाराष्ट्रात निर्माण झाले आहे. त्यामुळेच संस्कृत ही मूळभाषा नाही, संस्कृतमध्ये ओज, स्फूर्ती निर्माण करण्याचे सामर्थ्य अजूनही आहे. हे माझ्या अल्पमतीने सिद्ध करण्याचा मी प्रयत्न करित आहे.

हा लघुशोधनिबंध असल्याने स्वातंत्र्योत्तर काळ आणि महाराष्ट्र या मर्यादा घालून खालील प्रकरणे केली आहेत.

पहिल्या प्रकरणात ऋग्वेदापासून स्वातंत्र्यपूर्व काळापर्यंतच्या काव्यांचा संक्षिप्त आढावा घेतला आहे. दुस-या प्रकरणात देशभक्त आणि संतांच्या चरित्रपर काव्यांचा अभ्यास आहे. तिस-या प्रकरणात स्वातंत्र्येतिहास व तत्त्वदर्शनपर काव्यांचा समावेश आहे. तर चौथ्या प्रकरणात संस्कृतचे गत-वैभव, सध्याची दयनीय अवस्था, त्यावरील उपाय आणि अर्वाचीन संस्कृत भाषाशैली याविषयीचा अभ्यास समाविष्ट आहे. पाचव्या संकीर्ण या प्रकरणात नियतकालिकामधून प्रसिध्द होणा-या साहित्याचा तसेच नभोवाणीवरून प्रसारित झालेल्या न्मोनट्यांचा आढावा घेतला आहे.

सकंदरीत स्वातंत्र्योत्तर काळातील महाराष्ट्रातील देशभक्तिपर संस्कृत साहित्य बहुतांशी येथे एकत्रित सापडेल. संस्कृतचे अभ्यासक, संशोधक, देशभक्त यांना या एकत्रित साहित्याचा उपयोग होऊ शकेल अशी अपेक्षा वाटते.

- सं द र्भ -

1.	ऋग्वेद	-	7/34/11
2.	तैत्तिरीय संहिता	-	7/5/18/1
3.	वाजसनेयी संहिता	-	22/22
4.	अथर्ववेद	-	12/1, 8/10
5.	अग्निपुराण	-	239/ 2